

**ORTA DOĞU'DA LDS (THE CHURCH OF LATTER DAY
SAİNTS: SON ZAMAN AZİZLERİ KİLİSESİ) MORMON
MİSYONERLİK ÇALIŞMALARI: MORMON MİSYONERLER
EMİL J. HUBER VE JOSEPH W. BOOTH'UN, SURİYE
HALEP'TEKİ ÖLÜMLERİ***

James A TORONTO**

Çev: Celal ÖNEY***

Özet

Bu makale, İsa Mesih'in Son Zaman Azizleri Mormon Kilisesi'nin (LDS) Orta Doğu misyonerleri Emil Julius Huber ve Joseph Wilford Booth'un Suriye Halep'teki, dini çalışmalarını ve ölümlerini ele almaktadır. Ayrıca misyonerlerin Halep'teki mezarlarının restore edilme çabalarını ve bu çabanın 21. yüzyılın başlarında LDS Kilisesi'nin Orta Doğu'daki daha geniş bir alana yayılma mücadelesi açısından önemini tartışıyor. Makale, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Orta Doğu'daki LDS misyonerlik çalışmalarının tarihini de incelemektedir.

* Makalenin orijinal künyesi ve linki: Toronto, James A., "LDS Missionary Work in the Middle East: The Deaths of Emil J. Huber and Joseph W. Booth in Aleppo, Syria", *Mormon Historical Studies*, (Salt Lake City-Utah2013-14/1) p.83-108,

<http://mormonhistoricsites.org/wp-content/uploads/2013/08/LDS-Missionary-Work-in-the-Middle-East.pdf>

** James A. Toronto (toronto@byu.edu) Brigham Young Üniversitesi Asya ve Yakın Doğu Dilleri Bölümü'nde doçent olarak görev yapmaktadır. Lisans derecesini Brigham Young Üniversitesi'nden, yüksek lisans ve doktora derecelerini ise Harvard Üniversitesi'nden almıştır. Araştırma ve yazıları Avrupa ve Kuzey Amerika'da Müslüman göçü, İtalya ve Orta Doğu'da LDS misyonerliği ve Akdeniz kıyılarında dini özgürlük konularına odaklanmaktadır. Kendisi, Orta Doğu Çalışmaları Derneği üyesidir ve BYU'da Orta Doğu Çalışmaları/Arapça programının koordinatörü olarak da görev yapmaktadır.

***Doç. Dr. Muş Alparslan Üniversitesi, Tarih Bölümü,
c.oney@alparslan.edu.tr, Orcid:0000-0001-5034-5056.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.

Anahtar Kelimeler: LDS, Osmanlı, Mormon, Joseph W. Booth, Emil J. Huber, Suriye.

LDS MISSIONARY WORK IN THE MIDDLE EAST: THE DEATHS OF EMİL J. HUBER AND JOSEPH W. BOOTH İN ALEPPO, SYRİA

Abstract

The article discusses the religious work and deaths of Church of Jesus Christ of Latter Day Saints (LDS) Middle East missionaries Emil Julius Huber and Joseph Wilford Booth in Aleppo, Syria. It also discusses efforts to restore the Aleppo gravesites and the significance of that effort to the broader effort of the LDS Church in the Middle East in the early 21st century. The article examines the history of LDS missionary work in the Middle East during the late 19th century and early 20th century.

Keywords: LDS, Ottoman, Mormon, Joseph W. Booth, Emil J. Huber, Syria.

Giriş

On dokuzuncu yüzyılın sonları ve yirminci yüzyılın başlarında beş LDS (Latter Day Saints: Son Zaman Azizleri) Mormon misyoneri Orta Doğu'da vefat etmiş ve orada defnedilmiştir: Edgar D. Simmons (Salt Lake City'den, Utahlı, 1890'da çiçek hastalığından öldü ve Antep, Türkiye'de gömüldü); Adolf Haag (Stuttgart, Almanya'da doğdu, 1892'de tifüsten öldü, şimdiki İsrail'in yönetimi altında bulunan Filistin'in Hayfa kentinde gömüldü); John A. Clark (Farmington, Utah'da doğdu, 1895'te çiçek hastalığından öldü, şimdiki İsrail'in yönetimi altında bulunan Filistin'in Hayfa kentinde gömüldü); Emil J. Huber (Zürih, İsviçre'den, 1908'de tifüsten öldü, Halep, Suriye'de gömüldü); ve Joseph W. Booth (Alpine, Utah'lı, 1928'de kalp krizinden öldü, Halep, Suriye'de gömüldü). Huber ve Booth'un mezarları Halep'in kuzeybatı eteklerinde, Ermeni Protestan

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.

(Evanjelik) mezarlığının kuzeydoğu köşesindeki (Suriye Ortodoks ve Yahudi mezarlıklarına bitişik) küçük bir ağaç korusunun altında yer almaktadır. Bu makale, LDS'nin Orta Doğu'daki misyonerlik çalışmaları ve bu iki misyonerin yaşamı ve hizmetleri hakkında bilgi vermekte, Mormon misyonerlerin Halep'teki mezarlarının yenilenmesi projesinin kökenini ve doğasını açıklamakta ve LDS Kilisesi'nin bölgedeki son katılımının daha geniş bağlamında yayıldığı alanın genişlemesinde bu mezarlık yenileme projesinin önemini tartışmaktadır.

Orta Doğu'da LDS Mormon Misyonerlik Çalışmaları

Mormon Ana Kilisesi'nin modern Ortadoğu'daki ilk misyonerlik çalışmaları Osmanlı İmparatorluğu'nun kalbi olan Türkiye'de başlatılmıştır. 31 Aralık 1884'te, Orta Doğu'daki ilk tam zamanlı Mormon misyoner olan Elder (Birader) Jacob Spori, Türk Misyonunu açmak üzere Konstantinopolis (İstanbul)'e geldi. Hagop Vartoogian adında bir Osmanlı Ermeni'si tarafından yazılan ve LDS misyonerlerinin Türkiye'de verimli bir alan bulabileceklerini öne süren bir mektuba yanıt olarak Mormon Ana Kilisesi'nin Avrupa Misyonundan gönderilmişti. Bir haftadan kısa bir süre sonra, 4 Ocak 1835'te Mormon misyoner Spori, yeni misyondaki ilk din değiştirenler olan Vartoogian ve ailesini vaftiz ederek Mormon dinine girmelerini sağladı. Sonraki yıllarda başkentteki Türk Müslümanlar ya da Avrupalı Hıristiyanlar arasında pek başarı elde edemeyen Mormon misyonerler, Anadolu'nun iç bölgelerine doğru ilerlemeye karar verirler ve yavaş yavaş orta Türkiye ve kuzey Suriye'deki Ermeni yerleşim bölgelerinde, özellikle de Zara, Sivas, Maraş, Antep ve Halep'te Mormon Kilisesi'nin şubelerini kurmaya başlarlar.

Amerika Utah'daki Mormon Ana Kilisesi'nin ilk sadık misyonerlerden biri olan Başkan Ferdinand F. Hintze, Mormon dinini ve Mormon kutsal kitabını duyurmak ve Kilise'nin hiç tartışmasız Orta Doğu'daki en eski Hıristiyan topluluğu olan Ermeni halkı arasındaki varlığını sağlamlaştırmak için uzun yıllar çalışmıştır.

Antep, Mormon misyon merkezinin kilise faaliyetlerinin ve misyon yönetiminin merkezi olan Suriye'nin Halep kentine taşındığı 1907 yılına kadar Mormon misyonun Orta Doğu'daki en büyük şubesi olmuştu. Bu dönemde hiçbir zaman iki yüz üyeyi geçmeyen Mormon Türk Misyonunun üyeleri, çoğunlukla Türkiye'nin merkezi ve Suriye'nin kuzeyindeki Ermenilerden oluşmakla birlikte, Filistin, Yunanistan, Mısır ve Lübnan gibi misyonun diğer bölgelerindeki az sayıdaki Avrupalı ve Arap din değiştirenlerden de oluşuyordu.

Mormon misyonu, 1909 yılında Türkiye'de artan siyasi çalkantılar nedeniyle kapatıldı. Bu sırada bölgedeki yani Türkiye ve Suriye'deki Mormon Kilisesi'nin çoğunluğu Osmanlı Ermenilerinden oluşan üyeleri, I. Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasına kadar süren on iki yıl boyunca dışarıdan liderlik ve yardım almadan öylece buldukları yerde kaldı. Mormon Misyonu 1921'de kıdemli misyoner olan Joseph W. Booth tarafından yeniden açıldı ve kendisi ikinci kez misyonun başkanı olarak görev yaptı; misyonun adı bu sırada Ermeni Misyonu olarak değiştirildi ve merkezi Antep'ten Halep, Suriye'ye taşındı. Sonraki yedi yıl boyunca Başkan Booth, 1924 yılında eşi Reba'nın da katılımıyla, öncelikle yıkıcı bir savaşın ardından Mormon Kilise üyelerinin acılarını hafifletmeye ve hayatlarını yeniden inşa etmeye çalıştı. Aralık 1928'de Booth, Halep'te üyelerle birlikte çalışırken aniden öldü. Booth'un ölümüyle bölgedeki Mormon misyonu kapatıldı ve Badwagan Piranian ve eşi Berta'nın yeni adıyla Filistin-Suriye Misyonuna başkanlık etmek üzere geldikleri 1933 yılına kadar yeniden açılmadı. İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle 1939 yılında tekrar kapatılmış, savaşın sona ermesinin ardından 1947 yılında Piranyalılar tarafından yeniden açılmış ve 1950 yılında Yakın Doğu Misyonu (Near East Mission) olarak yeniden adlandırılmıştır. Bazı Mormon misyonerler 1964-1975 yılları arasında İsviçre Misyonunun bir parçası olarak Lübnan'da görev yapmış olsa da Mormon misyonu Ocak 1951'de sona ermiştir.



Resim 1, Ortada oturan misyon başkanı Joseph Booth, eşi Rahibe Mary Booth ve diğer misyonerlerin 1909 yılında Halep, Suriye'de çekilmiş fotoğrafı. Elder John T. Woodbury sağda yerde oturuyor. Fotoğraf Richard Morley' in izniyle çekilmiştir.

Mormon Misyoner Emil J. Huber

İsviçre kökenli Emil Julius Huber, 7 Mart 1885 tarihinde Paris, Fransa'da doğdu¹. Ailesi Emil Kaspar Huber ve Maris Moor Huber,

¹ Emil J. Huber hakkındaki biyografik veriler aşağıdaki kaynaklardan alınmıştır.

Missionary Registers, CR 301, series 22, vol. 4, entry 381, Church History Library, Salt Lake City, Utah; Joseph Wilford Booth, Journals, 1898–1928, L. Tom Perry Special Collections, Harold B. Lee Library, Brigham Young University, Provo, Utah; Interviews by the author conducted with Milton Weilenmann (Huber's nephew), Diane Weilenmann (Milton Weilenman's

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.

aileyi İsviçre'nin Zürih kentine taşıdı ve Huber on altı yaşındayken 27 Eylül 1901'de LDS Mormon Kilisesi'ne katıldı. Dört yıl sonra Utah'a göç etti ve İsviçre'nin Winterthur kentindeki bir teknik okuldan aldığı diplomayla Salt Lake City'de mühendislik bürosunda iş buldu. Buraya geldikten kısa bir süre sonra Leipzig, Almanya doğumlu Martha Gunther ile tanıştı ve nişanlandı. 23 Temmuz 1907'de yirmi iki yaşındaki Huber, Türk Misyonu'nda misyoner olarak hizmet etmek üzere görevlendirildi. Orta Doğu'ya giderken seyahati sırasında Liverpool'daki LDS Mormon Kilisesi merkezinden geçti ve Eylül ayında vardığı Mısır'ın İskenderiye kentine gitmeden önce Zürih'teki ailesini ziyaret etmek için durdu. Kış aylarını diğer iki misyoner olan Elders (Biraderler) Shepherd ve Thorup ile birlikte geçirdi. Birlikte Mısırlılar ve uluslararası toplum arasında çalıştılar, dini broşürler dağıttılar, Türkçe ve Arapça öğrendiler ve Türkiye Zara'dan, oraya taşınan küçük bir grup Mormon dönmesiyle (Kezeryanlar ve Hocaguzlar dâhil) ilişki kurdular. Mart 1908'in başlarında iki misyoner Mısır'dan ayrılarak Suriye'ye gittiler ve 14 Mart'ta Halep'teki misyon merkezine vardılar.

wife), and Jeffrey L. Anderson (Huber's great-nephew), January 20, 2000, Salt Lake City, Utah; Andrew Jenson, *Latter-day Saint Biographical Encyclopedia*, 4 vols. (Salt Lake City: Andrew Jenson History Company, 1901–1936), 3:651–52; and David P. Charles, "European LDS Missionaries in the Middle East, 1884–1909," Honor's thesis, Department of Humanities, Classics, and Comparative Literature, Brigham Young University, 2001.



Resim 2, Emil J. Huber, 16 Mayıs 1908’de Suriye’nin Halep kentinde ölen Türkiye Misyonundaki LDS misyoneri. Fotoğraf orijinal olarak *Improvement Era* 12, no. 11 (September 1909): 902. yayınlanmıştır.

26 Mart’ta Elder (Birader) Shepherd ve Elder Phelps yaklaşık altmış mil kuzeydeki Antep’te çalışmak üzere misyon evinden ayrılırken Elder Huber Başkan ve Rahibe Booth’a yardımcı olmak üzere Halep’te kaldı. Booth ile yakın çalışarak Mormon Kilise üyelerini ziyaret etti ve onlara talimatlar verdi, kendisi hükümet yetkililerini ve diğer ileri gelenleri çağırdı ve dinleyicilere Mormonluk hakkında konuştu. Booth böyle bir olayda Huber tarafından söylenen sözleri kaydetmiştir: “Katıldığı son Pazar ayininde Birader Huber, ayağa kalktı ve Kutsal Ruh’un gücüyle titreyen bir sesle son tanıklığını yaptı ve diğer şeylerin yanı sıra şöyle dedi: ‘Müjde

(Mormon Kitabı)'nin doğru olduğunu biliyorum ve Rab'bin alçakgönüllü bir hizmetkârı tarafından vaaz edildiğini duyduktan sonra bunu inkâr edemezsiniz.”². Misyoner Huber, en az bir kez, Halep'in kuzeyindeki nehirde dört yeni üyenin vaftizinden sonra onaylama (confirmation) törenini gerçekleştirme fırsatı buldu. Misyoner Booth 14 Nisan'da Antep'teki üyeleri ve misyonerleri ziyaret etmek üzere yola çıktığında, Huber'in yeteneklerine ve dürüstlüğüne güvenerek yoksulluk çeken Mormon kilise üyelerinden olan Ermenilere mali yardım sağlama görevini ona bıraktı.

Neredeyse bir aylık bir aradan sonra 9 Mayıs'ta Booth Halep'e döndüğünde Huber'i tifüs nedeniyle son derece hasta, kendi karısı Reba'yı da ona bakmaktan bitkin bir halde bulur. Sonraki bir hafta boyunca Joseph ve Reba dönüşümlü olarak Huber'in yatağının başında ona hizmet ettiler. Halep'teki Mormon Kilisesinin yerel üyeleri de onun adına özel dualar ve oruçlar tuttu. Huber iyileşme belirtileri gösterdiğinde Boothlar ihtiyatlı bir iyimserliğe kapıldılar, ancak gücü yavaş yavaş dağıldı ve doktorların ya da perişan haldeki misyon başkanı ve eşinin yardım etmek için yapabilecekleri çok az şey vardı. Misyon başkanı Booth'un günlük kayıtları, Huber'in son saatlerini çevreleyen olayların dokunaklılığını tasvir etmektedir:

15 Mayıs 1908 (Cuma)

Birader Huber, dün gece boyunca huzursuz ve sayıktıyordu ve bağırsakları çok rahatlamıştı. Zayıflığına, ateşine ve biraz tehlikeli durumuna rağmen yine de sağlığına kavuşacağına ve misyon alanındaki görevlerini yerine getirmesine izin verileceğine inanıyorum. Öğleden sonra durumu daha da kötüleşti ve bağırsaklarının şiştiğini ve kanındaki zehirli tifüsün korkunç etkisi altında tüm vücudunun titrediğini gördük. Gece tekrar doktoru aradık. Doktor, onu bir saat boyunca soğuk havlu banyosuna soktu ve yatağını değiştirdik ve ateşinin eskisinden daha düşük olduğunu gördük. Hagop Bezciyan & Hovhannes Orulluian onunla birlikte oturdular ve başının yanında buzlu serin giysiler tuttular. Şimdiye kadar Rahibe Booth ya da ben gece gündüz sürekli onun yanında olduk.

² Joseph Wilford Booth, “Four Heroes Far Away,” *Improvement Era* 12, no. 11 (September 1909): 907.

16 Mayıs 1908 (Cumartesi)

Erken kalktım ve Birader Huber'in durumunun tehlikeli olduğunu gördüm. Ona baktıkça ve her geçen saat gücünün azaldığını gördükçe umutlarımız tükenmeye başladı. Öğleden önce onun battığını görebiliyorduk ve yatağının yanında diz çöküp onun adına dualar ettik. Ona daha önce de ilaç vermiştim. Öğleden sonra giderek kötüleştii ve yaşamı -sadece ölümlü yaşamı- günle birlikte azaldı, bu gece güneş batarken Birader Emil J Huber'in ruhu uçtu ve bize bakmamız için sadece bedeni kaldı, ancak tatlı ve üzücü çok sayıda anı bizimle kaldı ve bu anılar yakında unutulmayacak. Diğer Mormon Ermeni Azizler bize yardım etti ve Huber'in cesedi kısa süre içinde buza konularak pakelendi; bu, gün boyu onun hayatını yakıp kavuran şiddetli ateşle büyük bir tezat oluşturuyordu.

18 Mayıs 1908 (Pazartesi)

Cesedi giydirdik ve altınla süslenmiş ipek kaplı güzel bir tabuta koyduk³. Tapınak kıyafetlerini yanında getirdiği için cüppeleri hazırdu ve ne kadar güzel görünüyordu⁴. Saat 17:00'de başlayan ayin bir saat sürdü. Ceset, çok sayıda yas tutan kişi ve ziyaretçi tarafından çevrelenen avluda çiçeklerle kaplı bir kapta dinleniyordu. Avlu, üç oda ve çatının tamamı izleyiciler tarafından kullanıldı. Alman Konsolosunun Dragoman'ı⁵ ve [Amerikan] Konsolosumuz Bay Poche

³ Huber'in naaşı "güzel bir beyaz ve altın tabuta yerleştirildi ve daha sonra sağlam, ahşap bir tabutun içine konuldu." William A. Morton, "Death of Elder Emil J. Huber," *Millennial Star* 70, no. 24 (June 11, 1908): 373-74.

⁴ Huber ailesi üyeleriyle yapılan görüşmeler, Emil'in annesi Maris Moor Huber'in, Zürih'teki Yardımlaşma Cemiyeti başkanırken, oğlunun Türk Misyonu'ndaki görevinden geri dönmeyeceğine dair güçlü bir önseziye sahip olduğunu göstermektedir. Birader Huber Orta Doğu'ya giderken ailesini ziyaret ettiğinde, Maris onun bavulunda tapınak kıyafetlerini gördü. Ütülerken, onun geri gelmeyeceğini anladığında gözyaşları cübbeyi ıslattı. O sırada önsezişini oğluyla ya da diğer aile üyeleriyle paylaşmamış, ancak oğlunun vefatından sonra anlatmış ve bu hikâye Huber'in aile tarihinin değerli bir parçası olarak aktarılmıştır. James A. Toronto and David P. Charles interview with Milton Weilenmann, Diane Weilenmann, and Jeffrey L. Anderson.

⁵ Dragoman, tercüman veya çevirmen anlamına gelen Sami kökenli bir kelimedir.

ve Albert Poche'nin bir oğlu, her Konsolosluktan kavaslarla⁶ birlikte bizi onurlandırdılar. Protestan kilisesinden rahibi Stephan, bir süre konuştu ve merhumu çok az tanmasına rağmen ona olan derin saygılarını gösterdi. Kevork Patukyan Alma'nın 40. bölümünü okudu ve geri kalan zamanı Reba ile birlikte geçirdik. "Ya Ukseh ve Jelil yerde" ve "A Vatanum Yerushalem" şarkılarını söyledik ve kapanışı "Pedr Oghul Ruh el Kudsa" ile yaptık. Tabut, sevgili kardeşimizden geriye kalanlara son bir kez bakmak için birkaç dakikalığına açıldı.

Alayın başında iki kavas, sonra Reba ve ben, ardından birkaç genç bayan, sonra beyazlar giymiş altı küçük çocuk, büyük bir çiçek çelengi taşıyan iki genç adam, Dikran ve Krikor Dimerjian, sonra 6 tabut taşıyıcısı tarafından taşınan tabut ve ardından Azizler, arkadaşlar, seyirciler vs. Yaklaşık 300 ila 500 kişi vardı ve mezarlığa ulaşıldığında kalabalık daha da artmıştı. Mezara ulaştık, tabutu bir dış kutuya yerleştirdik, "Ne zaman Barce Seda ver if" şarkısını söyledik ve Tanrı'nın asil bir hizmetkârının topraktan kalıntıları son dinlenme yerlerine indirildi ve mezar ve içindekiler Rab'be adandı. Güneş batmak üzereydi, ruhu bedenini terk ettikten 43 saat sonra. Yapılabilecek her şey ciddiyetle yerine getirildi. Gittiğimiz gibi, çok sevdiğimiz birini düşünerek acıyan kalplerle geri döndük.⁷

Cenaze töreninden sonraki birkaç gün boyunca Başkan ve Rahibe Booth, Birader Huber'in vefatıyla ilgili faaliyetlerle meşgul oldular. Tifüsün yayılmasını önlemek için bütün bir günü evi temizleyerek, giysiler ve kaplar da dahil olmak üzere her şeyi yıkayarak geçirdiler. Mayıs ayının sonunda hayat yeniden normal rutinine dönmüştü ama Huber'in ölümünün şoku Booth'un zihninde ağırlığını hissettirmeye devam ediyordu: "Mayıs ayı bizim için sakin bir şekilde sona erdi. Sevgili Kardeşimiz Emil J. Huber'in vefatı bahar mevsiminin üzerine bir gölge düşürmüş, kalplere ve eve bir kasvet çöktürmüştür. Rabbim, görünüşteki bu kayıp, gelecek aylarda seni

⁶ Cawaas (Kavas), Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı bir diplomatik misyon için çalışan bir polis memurunu veya güvenlik görevlisini ifade etmek için Türkçe'de kullanılan Arapça bir kelimedir.

⁷ Booth, Journal, May 15–18, 1908.

övmek için bol bol ürün verecek zengin toprağa ekilmiş bir tohum olsun.”⁸.

Üç ay sonra, Booth’un Türkiye’deki misyonerlik çalışmaları hakkında Utah’taki Mormon Ana Kilisesi başkanlığına sorduğu sorulara yanıt olarak, Birinci Başkanlık, Huber’e bir övgü ve onun mezarı için bir mezar taşı hazırlanması talimatını içeren bir mektup gönderdi:

Sevgili kardeşimiz Emil J. Huber’in ölümü hepimiz için bir şok oldu. Onunla ilgili olarak söylediğiniz tüm iyi şeyler, onu burada, evinde şahsen tanıyanların duygu ve düşüncelerine uygundur; ancak ölümünden sonra bize, Rab’bin elini kabul etmekten ve Cenneteki Babamızın ona verdiği bu onurlu görevden dolayı onu yürekten kutlamaktan başka yapacak bir şey kalmamıştır. Müteveffa kardeşimizin mezarına uygun bir mezar taşı diktirin; bunun masraflarını, hastalığı ve ölümüyle ilgili masraflarla birlikte kilisenin üstlenmesi uygun olacaktır ve elbette bu, ona sağladığınız yardımlar için size ödeme yapılmasını da içerecektir.

Mektup “Sevgilerimle, Kardeşiniz, Anthon H Lund, Birinci Başkanlık adına” şeklinde imzalanmıştı⁹. Jenson’s LDS Biographical Encyclopedia’da bu kısa methiye yer almaktadır: “Kardeş Huber yetenekli ve enerjik bir biraderimizdi ve görünüşe bakılırsa hayatı bağışlanmış olsaydı toplumda bir yıldız olacaktı.”¹⁰

Booth, Birinci Başkanlık’ın mektubunu, Utah’a giden bir grup Ermeni LDS göçmenine yardım ederken geçici olarak kaldığı Fransa’nın Le Havre kentinde aldı. Birkaç hafta sonra Halep’e dönerken Zürih’teki İsviçre Mormon misyonunun merkezine uğradı. Kutsal ayın toplantısında yaptığı konuşmanın ardından Huber ailesiyle tanışmaktan ve onlara Emil hakkında ilk elden bilgi vermekten memnuniyet duydu. “İzleyiciler arasında Rahibe Huber, iki kızı Luise ve Marie ve erkek kardeşleri de vardı. Toplantıdan sonra onları ziyaret ettik ve sevgili oğulları ve kardeşleri Emil J.’nin Halep’de [Halep]

⁸ Booth, Journal, May 31, 1908.

⁹ Booth, Journal, August 10, 1908.

¹⁰ Jenson, LDS Biographical Encyclopedia, 3:652.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.

vefat ettiğini söyledim. Uzun zamandır daha tatlı, daha nazik ve daha sevecen bir aileye rastlamadım.”¹¹.



Resim 3, Emil J. Huber’in mezar levhası, Halep, Suriye, 1908-1909 civarı. Mezar levhası, 1908 yılında LDS Türk Misyonunun başkanı olan Joseph W. Booth tarafından tasarlanmıştır. Fotoğraf ilk olarak şu dergide yayınlanmıştır: *Improvement Era* 12, no. 11 (September 1909): 906.

¹¹ Booth, Journal, August 30, 1908.

Halep'e döndükten kısa bir süre sonra Başkan Booth yaratıcı enerjisini Huber'in mezarı için bir mezar taşı tasarlamaya harcadı. "Birader Huber'in mezarı için bir anıt planı hazırlandı- geçen 16 Mayıs'ta burada ölen Emil J Huber. Anıt yaklaşık 2 x 3 1/2 fitlik bir kaide, ikinci taş 1½ x 2½, üçüncü taş 1'e 1, doğum yeri Zürih'i, tapınak tarafından çağrıldığı Zion'daki evini ve Halep'te ölümünü ve gömülmesini temsil eden bir küre ile tepelenmiştir."¹² Yedi Osmanlı lirası karşılığında, yerel bir taş ustasını, yerel olarak çıkarılmış kumtaşı kullanarak anıtı inşa etmesi için görevlendirdi. Temel atma, taşın dört ana bölümünü kesme ve yontma, yazıtları ve dekoratif motifleri oyma ve parçaları bitmiş bir birim halinde bir araya getirme gibi zahmetli süreci tamamlamak için iki aydan fazla bir süre gerekmiştir. Booth, 23 Aralık'ta yeni tamamlanan mezar anıtı için ilişkin bir açıklama ve değerlendirme yazdı:

Biriken mektupları okuduktan sonra Elder Dunkley ile birlikte mezarlığa gittim ve Elder Emil J Huber'in neredeyse tamamlanmış olan anıtını gördüm. Yaklaşık 7 ft 4 inç yüksekliğindedir ve 2 Ekim tarihli tasarımımdan farklıdır. [Temelin üzerinde] oval bir taş bulunmaktadır ... kenarında Birader Huber'in son ifadesi yazılıdır: "Müjdenin doğru olduğunu biliyorum ve Rab'bin alçakgönüllü bir hizmetkârı tarafından duyurulduğunu duyduğunuz için bunu inkâr edemezsiniz." Bu ikinci taşın üzerinde bir diğeri duruyor. Anıtın doğu yüzünde sanatsal bir şekilde "Emil J Huber'in anısına. İsa Mesih'in Son Gün Azizler Kilisesi Misyoneri." Batı yüzünde aşağıdaki veriler yer almaktadır. 7 Mart 1885'te Paris'te doğdu. Salt Lake City'e, 23 Temmuz 1907 tarihinde taşındı. Halep'te 16 Mayıs 1908'de öldü. İncil ve Mormon Kitabı anıtın diğer iki tarafında temsil edilmektedir. Bu üçüncü taşın üzerine hafifçe sivrilen ve dünyayı temsil etmek üzere tasarlanmış bir topla taçlandırılmış bir şaft monte edilmiştir ancak işçilik kusurludur. Anıt bir bütün olarak, mezar avlusunun o bölümünde daha az yüksekliğe ve çekiciliğe sahip diğer anıtların arasında oldukça iyi görünüyor¹³.

¹² Booth, Journal, October 2, 1908.

¹³ Booth, Journal, December 23, 1908.

Takip eden aylar ve yıllarda Booth'lar, ölen misyonerlerinin anısını korumak ve ailesiyle teması sürdürmek için sürekli bir ilgi gösterdiler. Halep'te yaşarken, Başkan ve Rahibe Booth, diğer Kilise üyeleriyle birlikte Huber'in mezarına (özellikle cenazesinin yıldönümü olan 18 Mayıs'ta) çiçek bırakmak, fotoğraf çekmek ve saygılarını sunmak için düzenli ziyaretlerde bulundular. Türkiye'deki siyasi çalkantıların misyonun 1909'da kapanmasına neden olmasının ardından Mormon misyoner karı koca Boothlar Utah'a geri döndüler ve burada (Utah'a göç etmiş olan) Huber ailesini daha yakından tanıma fırsatı buldular. Barrett Hall'da L.D.S.U. (Latter-day Saint University) öğrencilerine Filistin hakkında bir konferans verdikten sonra Booth, Birader Huber'in göreve gittiği sırada nişanlı olduğu genç bayan Martha Gunther ile de tanışma ve konuşma fırsatı buldu¹⁴.

1921 yılında Birinci Başkanlık Joseph W. Booth ve eşini yeni Ermeni Misyonuna ikinci kez başkanlık etmek üzere Halep'e çağırdı. Boothlar Halep'te Huber'in mezarını her yıl birkaç kez ziyaret ettiler ve bu (üçüncü) görevinin sonuna doğru Joseph Booth, Huber'in mezar taşındaki "harflerin yeniden boyanmasını" ayarladı; yaklaşık yirmi yıllık yıpranma taştaki yazıların okunabilirliğini azaltmıştı¹⁵.

¹⁴ Booth, Journal, December 2, 1909, and September 11, 1921.

¹⁵ Booth, Journal, April 10, 1927.



Resim 4, Türkiye Mormon Misyonu Başkanı Joseph W. Booth, eşi Reba Booth ve kimliği belirsiz bir LDS misyoneri (arka planda) Emil J. Huber'in mezarını ziyaret ederken, Halep, Suriye, 1909 civarı. Fotoğraf James A. Toronto'nun izniyle.

Huber'in mezarının şu an bulunduğu yerin orijinal gömü yeri olmadığını belirtmek önemlidir. Aslında, Huber'in 1908'de gömüldüğü mezarlığın yeri birincil kaynak materyallerin hiçbirinde belirtilmemiştir; dolayısıyla orijinal alanın tam yeri bilinmemektedir. Ancak bazı ipuçları, Huber'in cesedinin değilse bile mezar işaretinin, muhtemelen ilk defnedildiği yer olan başka bir mezarlık alanından şimdiki alana taşındığı sonucuna götürmektedir¹⁶. Misyounun Halep Şubesi kayıt defteri ve Joseph Booth'un günlüğü, Huber'in mezarı civarında gömülü olan Kilise üyelerinin isimlerini vermektedir ve bu kişilerin çoğu şu anda Huber ve Joseph Booth'un yanına gömülü değildir¹⁷. Ayrıca, Huber anıtının (yenileme projesinden önceki) konfigürasyonu ile Joseph Booth'un açıklaması ve orijinalin fotoğrafları karşılaştırıldığında, taş bölümlerin bir noktada söküldüğü ve daha sonra yanlış bir şekilde yeniden monte edildiği görülmektedir. Halep Şubesini 1933 yılında ziyaret eden John A. Widtsoe'nun günlüğü bu gizeme biraz ışık tutuyor: "Ermeni mezarlığına gittim ve orada bir ayin düzenlendi ve Joseph W. Booth'un mezarı ve anıtı ziyaret edildi. Başka bir mezarlığa uğradık ve Emil J. Huber'in mezarını ziyaret ettik."¹⁸. Başka bir deyişle, 1933 yılında Joseph

¹⁶ Yazar, Halep'teki orijinal Hıristiyan mezarlığının nerede olduğunu ve orada bulunan mezarların neden şimdiki alana taşındığını belirlemek için bir araştırma yürütüyor. Booth, Halep'teki Amerikan Konsolos Yardımcısı olan arkadaşı Thomas Flack'ın evinin "Birader Emil Huber'in gömülü olduğu mezarlığın köşesinin karşısında" olduğunu yazmıştır." Booth, Journal, August 1, 1922.; Bu durum, Huber'in 1908 yılında defnedildiği mezarlığın, mevcut mezarlıkta olduğu gibi şehir dışında değil, şehir sınırları içinde yer aldığını göstermektedir.

¹⁷ Aleppo Branch Record, 317, 335–37, Church History Library; and Booth, Journal, May 17, 1908, June 3, 1908, August 7, 1922, and November 13, 1927.

¹⁸ John A. Widtsoe, Journal, June 18, 1933, John A. Widstoe Koleksiyonu, Kilise Tarihi Kütüphanesi, yazarın elindeki kopya. Bu makalede Widstoe'nun

Booth ve Huber'in mezarları henüz yan yana değil, ayrı mezarlıklardaydı; dolayısıyla Huber'in mezarı o yıldan sonra, muhtemelen 1938 yılında Booth'un yanındaki bugünkü yerine taşındı.

Misyon kayıtları, 1937'de Filistin-Suriye Misyonu'nun başkanı olan Halepli LDS göçmeni Joseph Jacobs'a 1938'de mezar işaretinin başka bir yere taşındığı bilgisinin verildiğini göstermektedir. O ve iki misyonerin Huber'in kalıntılarını taşımalarına da izin verildi; tapınak kıyafetlerinin parçaları hâlâ yerinde olduğu için kimliğini kesin olarak tespit edebildiler:

Kasım [1938] ayında Halep'teyken, cesetleri terk edilmiş bir mezarlıktan taşımak için resmi bir emirden yararlandım. Bu topraklarda 1906 yılında vefat eden Birader Emil J. Huber'in kalıntılarını yeni mezarlığa taşıdık. Mezar taşı birkaç yıl önce yeni mezarlığa taşındı, ancak kalıntıları hangi amaçla taşındı bilmiyorum. Ama kalıntıları taşıdık ve küçük bir tabut içinde mezar taşının altına yerleştirdik. Tapınak önlüğünün parçaları ve üzerindeki tasarım görülerek kesin kimlik tespiti yapılmıştır¹⁹.

Mormon Misyoner Joseph W. Booth

Joseph Wilford Booth, 14 Ağustos 1866'da Richard ve Elsie Booth'un on çocuğundan dokuzuncusu olarak Alpine, Utah'ta doğdu²⁰. Zorlu bir kırsal ortamda yetişmelerine ve resmi bir eğitimden faydalanmamalarına rağmen, Booth'lar eğitimin önemini vurguladılar ve tüm çocuklar aile ihtiyaçlarını karşılamaya yardımcı olmak için yoğun bir şekilde çiftlik işçiliği ve diğer işlerle uğraşmalarına rağmen, hepsi okuryazar oldu ve zihin hayatından zevk almayı öğrendi.

günlüğünden referanslar sağladığı ve ithafı anlattığı için Brigham Young Üniversitesi Eski Yazılar Bölümünde emeritus profesör olan Alan K. Parrish'e teşekkür borçluyum.

¹⁹ Palestine-Syrian Mission Report, July–December 1938, 2–3, Turkish Mission Manuscript History and Historical Reports, LR 14250–2, Church History Library.

²⁰ Booth adını Joseph W. Booth ve J. Wilford Booth olarak imzalamıştır ve kardeşlerinin torunları ondan "Wilf Amca" olarak bahsetmektedir.

Gençliğindeki adıyla Wilford, ilk yıllarını çiftlikteki tarlalara ve hayvanlara bakarak, okula ve kilise etkinliklerine giderek ve demircilik ve koyun kırkma uzmanlığını kullanarak ailesi ve eğitim masrafları için para kazanarak geçirdi.

İlk günlükleri, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Utah kırsalındaki yaşamın karakteristiği olan el emeği angaryası ile daha beyinsel ilgi alanlarından aldığı zevkin büyüleyici bir karışımını yansıtmaktadır. Bir tür kovboy şairi, muazzam sayıda şiir, şarkı ve gazete makalesi yazan, halka açık birçok konuşma yapan, doymak bilmez bir şekilde okuyan, satranç oynayan, kaba ve yuvarlanan siyasetle uğraşan ve genellikle meraktan LDS dışı kilise ayinlerine katılan sonsuz istekli bir zihne sahip kırsal bir entelektüeldi. Uzun yaz akşamlarında, Wasatch dağlarının yükseklerinde hayvanlara bakarken, yıldızları inceledi, güncel konular üzerine tartışmalar düzenledi ve zihnini zorlamak için sayı oyunları ve matematik problemleri tasarladı. Günlüğünde yer alan iki kayıt, bu sert sınır adamlığı ve amansız meraklılık etkileşimini yansıtmaktadır. 22 Temmuz 1889, bütün gün koyun kırkıktan sonra: “Gece çadırda bir tartışma yaptık. Konu: Zencilerin Kızılderililerden daha fazla şikâyetçi olduğu kararına vardık. Bir tarafta 4 kişi vardı. Sonuç 7’ye 6 olumlu oldu. Ben kaybeden taraftaydım.” 14 Kasım 1890: Eve dönerken “bir Kızılderili ile at yarışı yaptım ... ve gece tüfeğim için bir sürü mermi yaptım. Birkaç saatimi de astronomi ve teoloji çalışarak geçirdim.”

Booth 15 Ekim 1887’de, yirmi bir yaşındayken Provo’daki Brigham Young Akademisi’ne devam etmeye başladı. Çalışmalarını çok seviyordu ve bir keresinde BYA’da sunulan eğitimin “Yakutlardan daha değerli” olduğunu yazmıştı. Öğretmenleri arasında Abraham O. Smoot, Karl G. Maeser ve daha sonra Wilford’un küçük kız kardeşi May Booth ile evlenecek olan parlak genç İngiliz bilim adamı James E. Talmage vardı. Bu dönemde tuttuğu günlükler, öğrenme hevesini ortaya koyarken, aynı zamanda ciladan yoksun, oraya ait olup olmadığından sık sık şüphe duyan ve başarılı olup olamayacağını merak eden bir çiftlik çocuğu olmanın acı verici farkındalığını da ortaya koyuyor. Pedagoji alanında uzmanlaşarak birçok arkadaş edinen, bu arada hatip ve komedyen olarak ün kazanan çalışkan ve hevesli bir öğrenciydi. BYA’ya katılmaya başladığı sırada Joseph, yine Alpine’den Mary Rebecca Moyle ile flört ediyordu.

Joseph sık sık babası Henry Moyle için çalışırdı. Reba, diğer adıyla Reba ve Joseph, Joseph okula devam ederken mektuplaştılar ve birbirlerini ziyaret etmek için sık sık Provo'dan Alpine'e gidip geldiler. İki dolar karşılığında evlilik ruhsatı aldıktan sonra Joseph ve Reba 28 Mayıs 1890'da Logan Tapınağı'nda evlendiler. Wilford ve Reba sonraki beş yıl boyunca Utah County'de yaşayıp çalıştılar, çoğunlukla çiftçilik ve öğretmenlik yaptılar ve çoğu genç çift gibi geçimlerini sağlamak için mücadele ettiler. Sonunda küçük bir tuğla ev inşa ettiler ve memleketleri Alpine'e yerleştiler. BYA'dan mezun olduktan iki yıl sonra Wilford, Birinci Başkanlık'tan kendisini Türkiye Misyonu'nda hizmet etmeye çağıran bir mektup aldı.

Booth, 1898-1902 yılları arasında misyoner olarak, 1903-1909 yılları arasında ve 1921-1928 yılları arasında da misyon başkanı olarak Orta Doğu'daki üç Mormon misyonunda toplam on yedi yıl görev yaptı. Eşi Reba, kocasıyla birlikte on yıl görev yapmıştır (1903-1909 ve 1924-1928). Booth'ların I. Dünya Savaşı sonrasındaki misyon deneyimleri, karşılaştıkları olağanüstü olumsuz koşullar ve bölgedeki Mormon kilise üyelerinin hayatlarını korumak ve Kilise'yi yeniden kurmak için gösterdikleri cesur çabalar nedeniyle özellikle dikkate değerdir. 1921 yılında, savaşın bitiminden üç yıl sonra, Başkan Heber, J. Grant Booth'u ikinci kez yeni adı Ermeni Misyonu'nun başkanı olarak göreve çağırdı ve ona "Türkiye'ye giderek oradaki Mormon Azizlere yardım götürme" görevini verdi²¹. Başkan Booth Kasım 1921'de Orta Doğu'ya vardığında Mormon misyonunu tam bir kargaşa içinde ve savaştan harap olmuş halde buldu. Kilise üyelerinin sayısı ölümler, göçler ve sürgünler nedeniyle azalmıştı ve geriye kalanlar dağınık, yalnız ve hastalık ve açlıktan muzdaripti. Sonuç olarak Booth, normal dini ve misyonerlik faaliyetlerini sürdürmek yerine çabalarını Kilise üyeleri arasındaki hastalık, yoksulluk, cehalet ve işsizlik sorunlarıyla ilgilenmeye odakladı.

²¹ Booth, Journal, August 19, 1921. Misyonun adı, büyük çoğunluğu Türk hükümetinin elinde büyük acılar çekmiş olan Ermenilerden oluşan Kilise üyelerinin duygularına saygı gösterilerek "Türk" yerine "Ermeni" olarak değiştirildi.



Resim 5, Ermeni Misyonu Başkanı Joseph W. Booth, 1925 civarı.

Booth 1907-1909 yılları arasında Türk Mormon Misyonu'nun, 1921-1928 yılları arasında ise Ermeni Mormon Misyonu'nun başkanlığını yapmıştır. Fotoğraf James A. Toronto'nun izniyle.

Üyeleri Halep'e topladıktan ve Khan Jebria'da onlar için ortak bir ev kurduktan sonra, Başkan Booth sonraki yedi yıl boyunca yorulmadan Azizlerin acılarını hafifletmeye ve hayatlarını iyileştirmeye çalıştı; bu çabalar arasında onlara okuma, yazma, dikiş,

şapka yapımı ve marangozluk gibi yeni beceriler öğretmek; müzik aletleri çalmak, kilim ve diğer malları üretmek ve bunları denizaşırı ülkelerde (öncelikle Utah'ta) pazarlamak için kooperatifler kurmak vardı; Halep'teki bakımsız mülteci kamplarında yaşayan üye ve üye olmayan aileleri düzenli olarak ziyaret edip para, giysi ve yiyecek götürmek; Utah'taki Kilise üyelerinden giysi ve yiyecek bağışı istemek; ve Birleşik Düzen'in Orta Doğu versiyonunu denerken Azizler arasında kaçınılmaz olarak ortaya çıkan sayısız şikayet ve kavgayla uğraştı.

Reba Booth, Ocak 1924'te kocasıyla birlikte yeniden hizmet etmek üzere geldi ve onun tanıklığı ve becerileri misyon için büyük bir güç oldu. Özellikle onun varlığı, misyonerlerin en karmaşık sorunlarından biriyle daha etkili bir şekilde başa çıkmalarına yardımcı oldu- kadınların kamusal yaşamdaki statüsünü ciddi şekilde sınırlayan geleneksel Orta Doğu tutumlarının üstesinden gelmelerine nasıl yardımcı olunacağı konusunda. Dönemin kabul gören kültürel uygulamalarının aksine, Booth'lar Ermeni kız kardeşlerin Kilise toplantılarına tam olarak katılmaları ve konuşmalar yapmaları ve onlara liderlik ve eğitim fırsatları sağlamak için Yardımlaşma Cemiyeti ve Genç Kadınlar (Relief Society and Young Women's organizations) örgütlerinde aktif olarak yer almaları konusunda ısrar ettiler. Ayrıca LDS (Mormon dinini kabul etmiş) Ermeni ailelerini kızlarını genç yaşta evlendirmemeleri ve okula göndermeleri konusunda teşvik etmişlerdir²².

Ermeni üyelerle birlikte geçirdikleri bu yıllar Booth'lar için hem son derece zorlu hem de son derece memnuniyet vericiydi. Sürekli yoksulluk, siyasi gerginlik, sağlık sorunları ve bazı Kilise üyelerinin kararsız davranışlarıyla karşı karşıya kaldılar. Booth, karakteristik kuru zekâsıyla, yakın bölgelerde yaşarken Ermeni Azizler arasında uyumu korumanın zorluğu hakkında yorum yaptı: "Dünyaya buradaki üyelerimizden daha sabırlı ve mükemmel bir barış

²² Booth'un günlüklerinde, misyonerlerin Ermeni üyeler arasında kadınların statüsünü yükseltme çabalarına dair pek çok referans içermektedir. Reba Booth'un on yıllık hizmet süresi boyunca misyonerlik çalışmalarına yaptığı katkılar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mary Rebecca Moyle Booth, Papers, 1904–1906, 1923–1933, Church History Library.

yapıcı grubu üretmesi için meydan okuyoruz. Onlar sadece bu kavgacı insanlar arasında pratik yapmak için sınırsız fırsatlara sahip oldukları için üstünler.”²³. Ancak sevinç duymak ve emeklerinin meyvelerinden tatmin olmak için pek çok neden vardı. Booth’un günlüğü sık sık Ermeni Azizlerin başarısını ve ilerlemesini görmekten duyduğu memnuniyeti kaydeder; LDS şubesinin tiyatro kumpanyasının bilindik bir Mormon Kitabı hikâyesine dayanan ama zekice bir kültürel değişiklik içeren bu mizahi örneği de buna dahildir:

Gençler bütün gün bu akşamki tiyatro oyunu için hazırlık yapmakla meşguldü. . . Geceleri büyük Şark Tiyatrosu’nda tiyatroya katıldım. Gitmek isteyen tüm Azizler de dahil olmak üzere neredeyse yarısı ücretsiz olmak üzere yaklaşık 400 katılımcımız vardı. Gürültücü halk tarafından az ya da çok rahatsızlık verildi, ancak genç amatörler muhteşemdi. Oyunun adı “Nefi” yerine buradaki halk için daha uygun olacağını düşündükleri bir isimle değiştirildi ve el ilanlarında “Bir Ayyaşın Ölümü ve Bir Gecede Beş Evlilik (The Death of a Drunkard and Five Marriages in One Night)” yazıldı ve Lehi ve Nefi’nin hayatındaki olaylar, kaçan kişinin ailesinin çöldeki çadırlarda İsmail’in ailesiyle birleşmesine kadar devam etti²⁴.

Bir başka kayıt Booth’un birlikte uzun süre ve çok iyi hizmet ettiği Ermeni üyelere karşı duygularını özetlemektedir: “[Azizler] genellikle fakir ve eğitimsiz bir sınıftan olsalar da, birçoğu sevgili, iyi, sadık ruhlardır ve onları İncil’deki kardeşlerim olarak seviyorum.”²⁵. Zaman içinde Booth’ların sabırlı vesayeti ve şefkatli hizmeti, üyelerin yaşamlarını kutsama açısından zengin temettüler sağladı. 1921’de Başkan Booth’la birlikte misyonu gezen Onikiler Kurulunun bir üyesi olan Elder David O. McKay, 1924’te Suriye’ye yaptığı ikinci bir ziyaretin ardından Booth’ların katkıları ve Ermeni Azizlerin ilerleyişi hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır:

Son iki yıllık özverili hizmetin en büyük sonuçları maddi şeylerde değil, şube üyelerinin gelişiminde görülüyor. Onları 1921’deki cesaretsizlikleri ve sıkıntıları içinde gören biri için,

²³ Joseph W. Booth, “The Armenian Mission,” Improvement Era 31, no. 12 (October 1928): 1051.

²⁴ Booth, Journal, August 1, 1925; ayrıca bkz: April 14–16, 1925.

²⁵ Booth, Journal, August 1, 1922.

yaratılan değişim harikadır... Güvenli bir ortamda birlikteliğin sevinci, hastalık zamanlarında uygun bakım ve becerinin güvencesi; karşılıklı yardımlaşma ve ruhsal gelişim ve aydınlanma fırsatı ile değişim, bir dönüşümden çok az farklıdır. İki yıl önce Ermeni Azizlerin çok azı toplantılarda konuşma cesaretini toplayabiliyordu; çok azı programa katılabiliyordu. Bugün her üye sadece isteyerek değil, aynı zamanda akıllıca yanıt veriyor. Şarkı söylüyorlar, dua ediyorlar, tanıklık ediyorlar, konuşmalar yapıyorlar ve tüm uygun egzersizlere büyük bir coşkuyla katılıyorlar... Gerçekten de muazzam bir iş başarılmıştır²⁶.

15 Kasım 1928'de Başkan ve Rahibe Booth, Hayfa, Filistin'deki misyon evinden ayrılarak arabayla Şam, Humus, Hama ve Halep, Suriye'ye gittiler ve yol boyunca Kilise üyelerini ziyaret ettiler. Sonraki iki hafta boyunca, Avrupa Misyonu Başkanı John A. Widtsoe'ya yazdığı son mektupta da belirttiği gibi, Booth 'lar misyon faaliyetlerine katılmakla ve Halep'teki Ermeni üyelerin yaklaşan kışa hazırlanmalarına yardımcı olmakla meşguldüler. Yoksullara yardım sağladılar, ABD'ye ihraç edilmek üzere el yapımı kilimlerin hazırlanmasına yardımcı oldular, aile içi anlaşmazlıkları çözdüler, evlerinde ziyaretçileri kabul ettiler ve kilise toplantılarında konuşular²⁷. 2 Aralık'ta Booth 'lar 1908'de gömdükleri misyoner Emil Huber'in mezarını ziyaret etmek için mezarlığa uğradılar. Booth'un 3 Aralık 1928 tarihli son günlük yazısı, altmış iki yıllık hayatını karakterize eden enerji, endüstri ve özveriye yansıtmaktadır. Şöyle yazıyor: "Bütün gün halıları kontrol etmek, paketlemek ve sevk etmekle meşguldüm." Hemen altında, Rahibe Booth'un eliyle yazılmış şu not yer alıyor: "Sevgili kocam Joseph Wilford Booth, 5 Aralık 1928'de Halep, Suriye'de vefat etti."²⁸

²⁶ David O. McKay, "A Man Who Loves His Fellow-Men," *Millennial Star* 86, no. 9 (February 28, 1924): 137-38.

²⁷ John A. Widtsoe, "Joseph Wilford Booth," *Millennial Star* 90, no. 51 (December 20, 1928): 810; and Booth, *Journal*, November 15-December 3, 1928.

²⁸ Booth, *Journal*, December 3, 1928.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.

Booth'un ölümüyle ilgili ayrıntılar misyon raporlarında ve ertesi yaz Provo Tabernacle'da onun için düzenlenen anma töreninde yapılan konuşmalarda yer aldı.



Resim 6, Halep, Suriye, LDS şubesi üyeleri Başkan Joseph W. Booth'un tabutu etrafında toplanmış Ermeni Mormonlar, Aralık 1928. Fotoğraf James A. Toronto'nun izniyle.

Beklenmedik bir şekilde kalp hastalığından vefat etti- Angina Pectoris adlı doktorun ifadesiyle “kalp gerginliği ve aşırı çalışma nedeniyle ağırlaştı ancak uzun süre acı çekmedi. Hastaydı ve sadece bir gece yatağa bağlı kalmıştı ölümünün sabahında, “başını Rahibe

Booth'un koluna yaslayarak, doktor gelmeden hemen önce sessizce bu dünyadan ayrıldı". Rahibe Booth'un gözetiminde, Halep Yardımlaşma Derneği rahibeleri kocasının cenaze giysileri için tapınak giysileri hazırladılar. Mormon olmayan dostlar, acılı dualarla destek olmak için devreye girdi. Halep'teki eski ABD Konsolos Yardımcısı Bay Lorenzo Y. Manachy ve Protestan lisesi Halep Koleji'nin başkanı Profesör John E. Merrill cenaze hazırlıklarına nezaret etti ve Halep'te uzun yıllar hizmet veren Booth'lara yerel halkın duyduğu saygı ve hürmetin bir göstergesi olarak maddi yardımda bulundu²⁹.

Booth'un cenaze töreni ve defni hakkında nispeten az şey biliyoruz çünkü olayı anlatan birincil kaynaklar eksik. Başkan Widtsoe tarafından Millennial Star için yazılan ölüm raporundan, 8 Aralık'ta gömüldüğünü ve Rahibe Booth'un kısa bir süre sonra Hayfa'daki misyon evine dönmek üzere Halep'ten ayrıldığını biliyoruz. Orada, Başkan Widtsoe tarafından misyonun kapatılmasında kendisine yardımcı olmak ve evine kadar eşlik etmek üzere Liverpool'dan gönderilen Elder R. V. Chisholm tarafından karşılandı³⁰. İki ay süren istişareler ve soruşturmaların ardından, Booth'un naaşının uzun vadede ne olacağı sorusu, yerel yasaların naaşın en az bir yıl süreyle ülkeden çıkarılmasına izin vermeyeceğinin anlaşılmasıyla çözüme kavuştu³¹. Bu noktada Reba Booth, diğer aile üyelerine danıştıktan sonra, kocasının cenazesinin Alpine'de

²⁹ Armenian Mission History, October–December 1928, Turkish Mission Manuscript History and Historical Reports, LR 14250–2, Church History Library; Memorial Services for Elder Joseph W. Booth, Provo, Utah, July 20, 1929, and Ralph Chisholm to May Booth Talmage, MS 17388, Church History Library. Başkan Heber J. Grant Booth'un anma törenine katıldı ve bir konuşma yaptı. Grant Avrupa Misyonu'nun başkanı olarak görev yaptığı sırada Booth ile birbirlerini tanımışlardı.

³⁰ Widtsoe, "Joseph Wilford Booth," 810; Armenian Mission History, Ralph Chisholm'un May Booth Talmage'a yazdığı mektupta ise defin tarihi 7 Aralık olarak verilmektedir.

³¹ John A. Widtsoe, Journal, February 19, 1929, Church History Library; Widtsoe otobiyografisinde "cesetlerin ölümden iki yıl sonrasına kadar taşınmadığını" belirtmektedir. John A. Widtsoe, In a Sunlit Land: The Autobiography of John A. Widtsoe (Salt Lake City: Deseret News Press, 1952), 204.

defnedilmek üzere ABD'ye geri gönderilmesi yerine Halep'teki mezarlığa kalıcı olarak gömülmesine karar verdi. Widtsoe'nun kaydettiği üzere Booth ailesinin gerekçesi şuydu: "Askerin düştüğü yerde, uzun zamandır tanıdığı insanlar ve yerler arasında ve hayatının çabalarını harcadığı yerde kalıcı olarak yatmasına izin vermek en iyisiydi"³². Booth'un mezarının orijinal işaretinin çağdaş bir tanımı veya fotoğrafı henüz bulunamamıştır, ancak daha sonraki kayıtlar, mevcut granit anıtla değiştirilmeden önce üç yıldan fazla bir süre yerinde kaldığını göstermektedir.

16 Nisan 1931'de, Birinci Başkanlığın "uygun bir anıtın temin edilmesi ve Kardeş Booth'un mezarının üzerine dikilmesi" talebi üzerine harekete geçen Elder Widtsoe, Reba Booth ve Salt Lake City'deki Onikiler Heyeti'nin diğer iki üyesiyle- Booth 'la birlikte Ermeni Misyonunu iki kez gezmiş olan David O. McKay ve Booth'un kayınbiraderi James E. Talmage- bir araya geldi³³. Görünüşe göre o toplantıda Widtsoe'nun anıtın inşasını ve nakliyesini denetlemesine karar verildi. Yılın ilerleyen zamanlarında Liverpool'a döndükten ve "çok sayıda yazışma ve telgraflaşmadan" sonra yerel tüccarlarla gerekli hazırlıkları tamamladı: "Jos. Stubbs & Son'a uğradım ve J. W. Booth için bir mezar taşı anıtı ayarladım. Öğleden sonra Francis Boul

³² Widtsoe, In a Sunlit Land, 204.

³³ Widtsoe, In a Sunlit Land, 204; and Widtsoe, Journal, April 16, 1931. Ayrıca bkz. Alan K. Parrish, John A. Widtsoe: A Biography (Salt Lake City: Deseret Book, 2003), 727, n31. David O. McKay, Kasım 1921'de Booth ile birlikte Ermeni Misyonunu gezdi ve iki lider birlikte bazı unutulmaz deneyimler yaşadı. Hayfa tren istasyonundaki olağanüstü buluşmalarının ve birlikte geçirdikleri bir haftalık seyahatin ve Ermeni üyeleri ziyaretlerinin kaydı için bkz. Booth, Journals, November 4–11, 1921. Booth ve McKay, McKay 1922'de merkezi Liverpool'da bulunan Avrupa Misyonları'nın başkanı olduğunda da dostluklarını ve yazışmalarını sürdürdüler. McKay, eşi Emma Rae ile birlikte Reba Booth'un Ocak 1924'te kocasına katılmak üzere Halep'e gitmesine eşlik ettiklerinde misyonu ikinci kez ziyaret etti. Bkz. Booth, Journal, January 18–25, 1924. James E. Talmage, Booth'un küçük kız kardeşi May ile evlendi. Ekim 1924'te Talmage, McKay'in yerine Avrupa Misyonu'nun başkanı oldu ve kendisine rapor veren Booth ile düzenli olarak yazıştı.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.

& Co. ile nakliye anıtı hakkında görüşüm³⁴. Anıt “dayanıklı granitten” inşa edilmiştir ve yazıtlar, zanaatkârın harflerin izini sürmesini, üzerlerine küçük delikler açmasını ve ardından delikleri erimiş kurşunla doldurmasını gerektiren bir teknik kullanılarak yapılmıştır. Kurşun sertleştiğinde, yazılar granit zemin üzerinde zarif bir şekilde sergilenmiştir. İşaretin üzerindeki yazı (şüphesiz Kilise liderleri ve Booth ailesi arasında yapılan istişareler sonucunda kararlaştırılmıştır) aşağıdaki gibidir:

³⁴ Widtsøe, *In a Sunlit Land*, 204; and Widtsøe, *Journal*, December 30, 1931.

JOSEPH WILFORD BOOTH

PRESIDENT
OF THE ARMENIAN MISSION
OF THE CHURCH OF JESUS CHRIST
OF LATTER-DAY SAINTS

BORN AT ALPINE, UTAH, U.S.A.
14TH AUGUST 1866
DIED AT ALEPPO, SYRIA,
5TH DECEMBER 1929 [*sic*] ³⁵

FOR EIGHTEEN YEARS
HE SERVED FAITHFULLY AS A MISSIONARY ELDER
IN TURKEY, GREECE, SYRIA, AND PALESTINE

THOUGH DEAD, HE LIVES IN THE HEARTS
OF A HOST WHO HOLD HIM
IN HONORABLE AND LOVING REMEMBRANCE

“WHOSOEVER WILL LOSE HIS LIFE FOR MY SAKE
SHALL FIND IT”

Resim 7, Joseph Booth'un mezar anıtı üzerine yazılan yazı

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.

JOSEPH WILFORD BOOTH
İSA MESİH'İN
SON ZAMAN AZİZLERİ KİLİSESİ
ERMENİ MİSYONU BAŞKANI
ALPINE, UTAH, ABD'DE DOĞDU
14 AĞUSTOS 1866 HALEP, SURİYE'DE ÖLDÜ
5 ARALIK 1929³⁵
ON SEKİZ YIL BOYUNCA
TÜRKİYE, YUNANİSTAN, SURİYE VE FİLİSTİN'DE
MİSYONER OLARAK SADAKATLE HİZMET ETTİ
ÖLMÜŞ OLSA DA
ONU ONURLU VE SEVGİ DOLU BİR ŞEKİLDE ANAN BİR
TOPLULUĞUN KALBİNDE YAŞIYOR
“KİM BENİM UĞRUMA CANINI KAYBEDERSE
ONU BULACAKTIR.”

Mezar kitabesi, 1932 yılında tamamlandıktan sonra bir sandığa konularak gemiyle Suriye'nin İskenderun kentine, oradan da trenle Halep'e gönderilmiş ve burada “yerli zanaatkârlar tarafından yerine dikilmiştir³⁶.

Tüm fotografik görünüm ve metinsel ipuçlarından Booth'un Halep'in kuzeybatı eteklerindeki Ermeni Hıristiyan Mezarlığı'na, bugün anıtın bulunduğu aynı yere gömüldüğü sonucuna varılabilir. Mayıs 1933'te Birader Widtsøe ve eşi Leah İngiltere'den ayrılarak Utah'daki Mormon Ana Kilisesinin Birinci Başkanlığından aldıkları iki görevi yerine getirmek üzere Orta Doğu'ya gittiler: (1) Badwagan Piranian'ın yeni kurulan Filistin-Suriye Misyonu'nun başkanı olarak atamak ve (2) Booth'un mezarını ziyaret etmek. Widtsøe Halep'e vardığında, anma törenini anlattı ve mezar yeri hakkında bazı ayrıntılar verdi:

Sonunda Halep'e ve oradaki sadık azizler topluluğuna ulaştık. Birader Booth'un anıtı, kasabadan biraz uzaktaki kumla çevrili mezarlıkta göze çarpıyordu.18 Haziran 1933 Pazar günü, tüm grup

³⁵ Booth'un mezar taşında ölüm yılı yanlış yazılmış. 1929 değil, 1928 olmalı.

³⁶ Widtsøe, In a Sunlit Land, 204. Yazıt sürecinin tanımı, anıtın yakından incelenmesinden çıkarılmıştır.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.

hazır bulunurken, mezar ziyaret edildi ve burada ruhani bir toplantı düzenlendi. Bu kadar çok inanmayanın arasında inançlarında yalnız olan bu insanlar için yüreğim sevgiyle doldu³⁷.



Resim 7, Filistin-Suriye Misyonu Başkanı Joseph Jacobs (sağda), Emil J. Huber, Joseph W. Booth ve diğer merhum Son Zaman Azizlerinin Halep, Suriye'deki mezarları başında, Kasım 1938.

³⁷ Widtsøe, *In a Sunlit Land*, 210; ayrıca bkz. John A. Widtsøe, "Exercises at the Grave of President J. W. Booth, June 18, 1933," 1, typescript copy in possession of the author; and Leah D. Widtsøe, "Our Shrines in the Holy Land," *Relief Society Magazine* 22, no. 6 (June 1935), 352–56.

Fotoğraf, Jacobs ve iki misyonerin, ki bunların Elders William Clark ve Woodrow Washburn (ikinci sıra) olduğuna inanılıyor, birkaç şube üyesinin yardımıyla Huber'in kalıntılarını şehirdeki bir mezarlıktan taşıyıp Booth'un mezarının yanındaki mezar kitabesinin altına yeniden defnetmelerinden kısa bir süre sonra çekilmiş. Fotoğraf James A. Toronto'nun izniyle.

Widtsoe'nun eşi Leah, Booth'un mezarına Reba'nın Booth'ların Alpine, Utah'taki evinden gönderdiği preslenmiş bir buket çiçek koyduğunu belirtti. Leah'a göre, birçoğu Booth'un fotoğrafını evlerinin duvarlarında Joseph Peygamber'in resminin yanında tutan Halep'teki Mormon Kilise üyeleri, "mezarı örtmek ve onun refahlarına olan bağlılığına duydukları sonsuz minneti ifade etmek için mütevazı bir mezar taşı ve büyük bir beton levha inşa etmişlerdi." "Yeni granit anıt yerleştirildiğinde, Mormon Ermeni üyelerin daha küçük olan orijinal mezar taşı "ifade ettikleri sadakatlerinin de kalıcı olması için daha büyük olanın arkasına yerleştirildi."³⁸. Widtsoe'nun kayıtlarıyla birlikte Booth'un anıtının ve ithaf töreninin fotoğrafları, o dönemde yakın çevrede başka mezar bulunmadığını göstermektedir. Bu gerçek, şu anda Booth'un mezarını çevreleyen Huber ve diğer Kilise üyelerinin mezar işaretlerinin, Booth anıtının Haziran 1933'te ithaf edilmesini izleyen yıllarda başka bir mezarlıktan buraya taşındığı sonucuna götürmektedir.

Açılış töreninden sonra Birader Widtsoe, Booth'un mirasını şöyle değerlendirdi: "Başkan Booth Ermeni Azizler tarafından çok sevilmiştir. ... Anısı kalplerinde yaşatılmaktadır. Şüphesiz onlar için çok şey yaptı. O sadece aralarında bir lider değil, aynı zamanda sevgi dolu bir baba ruhuna sahip bilge bir danışmandı. Son istirahatgahının çok sevdiği topraklar ve insanlar arasında olduğunu bilmekten mutluluk duyuyorum."³⁹. Booth'un daha önce Orta Doğu'da ölen dört LDS misyoneri için yazdığı kendi sözleri, şimdi onun için de geçerli ve uygun bir mezar taşı oluşturuyor:

Burada olmalarından şikâyetçi değiliz, evlerindeki sevdiklerinin de herhangi bir hakarete uğradıklarını düşündüklerini sanmıyorum. "Anıtları gerçeğe tanıklık etme görevlerini ebedileştirsın

³⁸ Widtsoe, "Our Shrines in the Holy Land," 353–54.

³⁹ Widtsoe, "Exercises at the Grave of President J. W. Booth," 1.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.

diye” bedenlerinin burada çiğ ve çimen altında dinlenmesine izin vermek daha çok bilge bir İlahi Takdirin hükmü gibi görünüyor.”. Her biri değerli merhemden daha iyi, iyi bir isim kazandı. Her biri onurla ve rahiplik koşumuyla öldü ve kesinlikle her birinin geri kalanı görkemli olacak.”⁴⁰.

Halep Mezarlık Yenileme Projesi

Halep’teki önemli ancak az bilinen tarihi Mormon bölgesinden Orta Doğu’da çalışırken ve okurken haberdar oldum. 1998 yılında, Ürdün’ün başkenti Amman’daki BYU/Kilise Merkezi’nin müdürü olarak üç yıllık görevimi tamamladıktan sonra, uzun yıllar boyunca ihmal edildiği için içler acısı bir duruma düşen Huber ve Booth mezarlıklarını yenileme projesini üstlenmek üzere BYU (Brigham Young Üniversitesi)’ya döndüm.

⁴⁰ Booth, “Four Heroes Far Away,” 900.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.



Resim 8, Halep, Suriye'deki Ermeni Protestan Mezarlığı'nın girişı, 2002 civarı. Mezarlığın kapısı, ön duvarı ve diğer alanları kısa bir süre önce LDS Kilisesi ile ortaklaşa yürütölen bir yenileme projesi kapsamında Ermeni Kilisesi tarafından yenilenmiştir. Fotoğraf James A. Toronto tarafından çekilmiştir.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.



Resim 9, Ermeni Protestan Mezarlığı'ndan batıya, Halep'in bir banliyösüne doğru bakış, Suriye, 1997. Fotoğraf James A. Toronto tarafından çekilmiştir.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.



Resim 10, Joseph W. Booth ve Emil J. Huber'in yıllar içinde bakımsızlık ve vandalizmin etkilerini gösteren mezar taşları, 1997.
Fotoğraf James A. Toronto tarafından çekilmiştir.



Resim 11, Yetmişler Başkanlığı üyesi ve Orta Doğu’yu da kapsayan Avrupa Doğu Bölgesi Başkanı Kıdemli Charles A. Didier (soldan üçüncü), Joseph W. Booth ve Emil J. Huber’in Halep, Suriye’deki mezarlarını ziyaret ederken, 1997. Fotoğraftakiler (l-r): David ve Liz Charles (BYU öğrencileri), Elder Didier, Lucie L. Didier, James A. Toronto (BYU profesörü) ve mezarlık bekçisi Yusuf. Fotoğraf James A. Toronto tarafından çekilmiştir.

Aynı yıl, Aralık 1997’de benimle birlikte bölgeyi ziyaret etmiş olan Yetmişler’den Kıdemli Charles A. Didier ve Avrupa Doğu Bölgesi Başkanı, bu projenin gerçekleştirilmesi için izin ve fon

sağladı. Restorasyon çalışmalarının planlanması ve yürütülmesini denetlemek üzere Beyrut şubesi başkanı Karim Assouad, Şam şubesi başkanı Steve Zwahlen, Ortadoğu Kilisesi'nin eski hukuk danışmanı ve Amman şubesi başkanı Tom Kay, Yunanistan Atina Misyonu başkanı Tagg Hundrup ve BYU'da Ortadoğu Çalışmaları öğretim üyesi olan benden oluşan bir komite atadı.

Komiteye danıştıktan ve genel bir plan üzerinde mutabık kaldıktan sonra, 1999 ve 2001 yılları arasında Halep'e beş uzun seyahat gerçekleştirerek projenin ayrıntılarını belirledim. Mayıs 1999'daki ilk ziyaretimde bana BYU'dan araştırma asistanım David Charles eşlik etti. Birkaç gün boyunca alanın fotoğraflarını çektik, mezar işaretlerinin cephelerini tebeşirle kâğıda çizdik, tarihi bilgiler topladık ve yerel uzmanlarla görüşmeler yaptık. En önemli işimiz, mezarlığın sahibi olan yerel kiliseden proje için izin almaktı (Orta Doğu Arap ülkelerindeki mezarlıklar genellikle hükümet veya belediye kuruluşlarından ziyade dini gruplar tarafından kontrol edilmektedir). Mezarlığın bekçisi Yusuf bize patronunun Ermeni Evanjelik Kilisesi'nden Rahip Harut Selimyan olduğunu söyledi. Bu noktada dinler arası politikaların proje planlarını raydan çıkarabileceğinden korktum, ancak Halep'te tüm inançlardan yoksullar arasında çalışan dinamik, şefkatli bir papaz olan Rahip Selimian, tanıştığımız andan itibaren teklifimizi desteklemeye başladı. Mezarlıkta temiz ve asil bir ortam sağlayarak ölüleri onurlandırmanın önemini hemen fark etti, ancak kilise bütçesinin diğer daha acil ihtiyaçlar göz önüne alındığında bu tür harcamalara izin vermediğinden yakındı. LDS Kilisesi, mezarlığın tamamını yenilemesine yardımcı olmak için fon sağlamayı teklif etti ve Booth ve Huber mezarlıklarını aynı anda yenilemeye devam etmemize onay verdi. Bu fonla Rahip Selimian, yıllar boyunca biriken çöp ve moloz yığınlarını kaldırmak ve mezarlığın ön girişine yeni bir kaya duvar inşa etmek için işçiler tuttu.

Halep'e yaptığım sonraki ziyaretlerde, anıtları temizlemek ve onarmak, alanın etrafına bir çit inşa etmek ve bazı basit peyzaj düzenlemeleri yapmak üzere taş ustaları, kaynakçılar ve bahçıvanlar belirlemek için Rahip Selimian ve cemaatinin birkaç üyesiyle birlikte çalıştım. Zaman, iki taş anıtı da yıpratmış, yosun, boya, çizik ve hayvan dışkılarıyla ağır bir şekilde tahrip etmişti. Etraflarındaki

toprak, birkaç metre ötedeki teneke bir kulübede yaşayan yoksul bir gecekondu ailesi tarafından tavuk ve köpek beslemek için kullanılıyordu. Booth'un granit anıtı üzerindeki kurşun harflerin çoğu sökülüştü. En büyük zorluklardan biri, ilk fotoğraflara göre Huber'in orijinal mezar taşının üzerinde yer alan ancak şimdi kayıp olan bir topla taçlandırılmış konik şaftın değiştirilmesiydi. Projeyi yöneten yerel mimar Raj Balabanjian, anıtın diğer iki parçasına uyacak şekilde doğru orantılı bir kopya tasarlamak ve taş ustalarının bir asır önce kullandığı yerel kumtaşının aynı renk ve kalitesini sağlayabilecek bir taş ocağı bulmak zorundaydı. Ayrıca fotoğraflardan, Huber'in mezar taşının, Booth'un yanındaki mevcut yerine taşındıktan bir süre sonra, orta panel ters yerleştirilerek yanlış bir şekilde yeniden monte edildiğini de görebiliyorduk. Ancak 2001 sonbaharında bu sorunlar ele alınmış ve proje başarılı bir şekilde sonuçlandırılmıştır⁴¹. Tesadüfi bir gelişme de 2002 yılında mezarlık bekçisinin bir moloz yığını içinde bulunduğu Booth anıtının orijinal granit kapak taşının keşfedilmesidir. Geçtiğimiz on beş yıl boyunca mezarlıklar giderek artan sayıda LDS ziyaretçisinin ilgisini çekmiştir. Booth, Huber ve yanlarında gömülü olan Halepli Ermeni Azizlerin akrabaları, BYU'nun Orta Doğu'daki Yurtdışı Eğitim programlarından öğrenciler, misyoner çiftler ve Suriye'deki yerel üyeler bu tarihi Mormon bölgesini ziyaret ederek ibadet ayinleri düzenliyor ve saygılarını sunuyor, çoğu zaman da mezar taşlarının etrafını temizlemek ve bakımını yapmak için zaman ayırıyorlar.

Halep Projesi: Orta Doğu'da LDS Burs ve Sosyal Yardım için Katalizör Bir Görev Üstleniyor

⁴¹ Komite başlangıçta, alanda gömülü iki misyoner ve diğer LDS üyeleri hakkında hem Arapça hem de İngilizce bilgiler içeren metal plakaların yerleştirilmesini onaylamıştı. Projenin bu kısmı, çeşitli nedenlerden dolayı ertelenmek zorunda kalmıştır ve gelecekte gerçekleştirilmesi umulmaktadır. Ancak şu anda Suriye'de devam eden iç savaş bu planları muhtemelen yıllarca erteleyecektir. Buna ek olarak, Halep ve çevresinde meydana gelen ağır çatışmalar ve mülklerin tahrip edilmesi de şehrin mezarlıklarını bozmuş olabilir.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.

Türk/Ermeni Mormon misyonlarında sadece altmış kadar Mormon misyoner görev yapmış olmasına ve Kilise kayıtlarında hiçbir zaman iki yüzden fazla üye bulunmamasına rağmen, üyelerin ve misyonerlerin çabaları ve fedakarlıkları önemli sonuçlar vermiş ve zaman içinde Kilise'nin hem Orta Doğu'da hem de Utah'ta büyümesine ve gelişmesine yardımcı olmuştur. Halep mezarlıklarının yenilenmesi projesi, son yıllarda bu mirasın korunmasına ve geliştirilmesine yardımcı olmuştur. Mezarlık restorasyonu ile ilgili araştırmalar, Orta Doğu'daki Mormon misyonerliği üzerine bir dizi makale ve Booth'un misyonerlik günlüklerinin yakında yayınlanacak çok ciltli yayını da dahil olmak üzere çeşitli bilimsel yayınlar üretti. Bunları yayınlama çabası, bir dizi bilimsel yazı projesini ve akademik temasları teşvik etti. BYU'nun L. Tom Perry Özel Koleksiyonlarında bulunan Booth arşiv malzemesine dayanan çeşitli tarihi makaleler, BYU'daki yıllık Sidney B. Sperry Sempozyumu, Mormon Tarih Çalışmaları, Diyalog dahil olmak üzere çeşitli akademik forumlarda ve dergilerde yayımlandı: A Journal of Mormon Thought ve BYU Studies gibi dergilerde yer almıştır. Ayrıca Halep Üniversitesi, Şam Üniversitesi ve Türkiye'deki Gaziantep Üniversitesi'nden öğretim üleriyle temas ve iş birliğine yol açtı.



Resim 12, Halep, Suriye’de dinler arası ve insani yardım iş birliğini görüşmek üzere yapılan toplantı, 2002 civarı. Ermeni Protestan Kilisesi’nden Rahip Harout Selimian, BYU’dan James A. Toronto, Halep Müftüsü Şeyh Ahmad Hassoun ve kimliği belirlenemeyen bir katılımcı. Fotoğraf James A. Toronto tarafından çekilmiştir.

Yayımlar aynı zamanda Huber ve Booth’un aralarında hizmet verdiği bireyler ve aileler hakkında bilgi edinilmesini ve ilginin artmasını da sağlamıştır. Grau, Kezerian, Sherinian, Vizerian, Orullian, Handoian, Piranian, Ouzounian ve Hagopian gibi ailelerden oluşan ilk mühtedilerin çoğu Suriye, Türkiye ve Filistin’den Amerika Birleşik Devletleri’ne göç etmiş ve Kilise ’yi ve yerleştikleri toplulukları zenginleştirmişlerdir. Bu aileler, LDS deneyiminin zengin dokusuna kendi becerilerini ve yerel bakış açılarını kattılar.

Sonuç

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.

Halep projesinin bir başka yararı da BYU, LDS Kilisesi ve Orta Doğu'daki çeşitli Hıristiyan ve Müslüman dini örgütler arasında kapıların açılması oldu. Belirtildiği üzere, mezarlık yenileme çalışmalarının başarıyla tamamlanması Ermeni Protestan Kilisesi'nden Rahip Harout Selimian'ın iş birliği sayesinde olmuştur. O zamandan beri LDS Kilisesi, engelli çocuklar için bir okul da dahil olmak üzere kilisesinin çeşitli insani yardım projelerini desteklemek için onunla iş birliği yaptı. Kendisi, BYU Yurtdışı Eğitim öğrencilerini Suriye'de ağırlamış ve onlara ders vermiştir ve Dünya Aile Politikası Forumu'na katılmak üzere BYU kampüsünü iki kez ziyaret etmiştir. Rahip, Suriye ve Lübnan'da hem Hıristiyan hem de Müslüman çevrelerde Mormon Kilisesi'nin dostu ve savunucusu haline gelmiştir. Bu çok önemlidir, çünkü Orta Doğu ülkelerinde LDS gibi yeni kiliselerin varlığına karşı çıkanlar çoğunlukla tarihi Hıristiyan kiliseleridir. Halep'e yaptığım bir seyahatte beni şehrin en büyük camisine götürdü ve yakın arkadaşı olan, Suriye'nin kuzeyindeki en yüksek rütbeli Müslüman yetkili olan Halep müftüsüyle tanıştırdı. Müftü daha sonra LDS yetkililerini Şam'da bir akşam yemeğinde ağırladı ve meslektaşlarından biri olan seçkin İslam alimi Dr. Saeed Ramadan Al-Bouti, Temmuz 2000'de BYU ve Kilise'nin davetlisi olarak Utah'ı ziyaret etti. Restorasyon projesinin teşvik ettiği yayınlar ve ilişkiler, LDS Kilisesi tarihinde az bilinen ve daha fazla ilgiyi hak eden bir zamanın ve yerin aydınlatılmasına yardımcı oldu. Akademik çevrelerin ötesinde, Orta Doğu Azizlerinin torunlarına ve Booth ve Huber gibi onların arasında görev yapan misyonerlere bilgi ve ilham kaynağı olarak önemli bir rol oynamaya devam edeceklerdir. Ancak belki de en etkileyici katkı, Kilise'nin isimsiz piyadelerinin sessiz ama dikkat çekici yaşamlarına ışık tutmaları olacaktır.

Bibliyografya

Andrew Jenson, *Latter-day Saint Biographical Encyclopedia*, 4 vols. (Salt Lake City: Andrew Jenson History Company, 1901–1936), 3: 651–52.

Booth, *Journal*, April 10, 1927.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.

Booth, Journal, August 10, 1908.

Booth, Journal, August 30, 1908.

Booth, Journal, December 2, 1909, and September 11, 1921.

Booth, Journal, December 23, 1908.

Booth, Journal, May 15–18, 1908.

Booth, Journal, May 31, 1908.

Booth, Journal, October 2, 1908.

David O. McKay, “A Man Who Loves His Fellow-Men,” *Millennial Star* 86, no. 9 (February 28, 1924).

David P. Charles, “European LDS Missionaries in the Middle East, 1884–1909,” Honor’s thesis, *Department of Humanities, Classics, and Comparative Literature*, Brigham Young University, 2001.

Interviews by the author conducted with Milton Weilenmann (Huber’s nephew), Diane Weilenmann (Milton Weilenman’s wife), and Jeffrey L. Anderson (Huber’s great-nephew), January 20, 2000, Salt Lake City, Utah

John A. Widtsoe, “Joseph Wilford Booth,” *Millennial Star* 90, no. 51 (December 20, 1928)

John A. Widtsoe, *In a Sunlit Land: The Autobiography of John A. Widtsoe* (Salt Lake City: Deseret News Press, 1952).

John A. Widtsoe, Journal, February 19, 1929, Church History Library.

Joseph W. Booth, “The Armenian Mission,” *Improvement Era* 31, no. 12 (October 1928)

Joseph Wilford Booth, “Four Heroes Far Away,” *Improvement Era* 12, no. 11 (September 1909)

Joseph Wilford Booth, Journals, 1898–1928, L. Tom Perry Special Collections, Harold B. Lee Library, Brigham Young University, Provo, Utah

Leah D. Widtsoe, “Our Shrines in the Holy Land,” *Relief Society Magazine* 22, no. 6 (June 1935), 352–56

Mary Rebecca Moyle Booth, Papers, 1904–1906, 1923–1933, Church History Library.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.

Memorial Services for Elder Joseph W. Booth, Provo, Utah, July 20, 1929, and Ralph Chisholm to May Booth Talmage, MS 17388, Church History Library

Missionary Registers, CR 301, series 22, vol. 4, entry 381, Church History Library, Salt Lake City, Utah

Palestine-Syrian Mission Report, July–December 1938, 2–3, Turkish Mission Manuscript History and Historical Reports, LR 14250–2, Church History Library.

Turkish Mission Manuscript History and Historical Reports, LR 14250–2, Church History Library

William A. Morton, “Death of Elder Emil J. Huber,” *Millennial Star* 70, no. 24 (June 11, 1908)